

**JEAN - JACQUES ROUSSEAU, GÖRÜŞLERİ
VE
DEMOKRATİK SİSTEM ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ**

Asis. Tahsin ERDİNÇ

«...Des doctrines mesurées et parfaitement vrais, sont sans doute capable de déterminer un grand courant en leur faveur. Mais seulement des doctrines exagérées... hardies, d'apparence toute nouvelle, ont la vertu de frapper les esprits, de passionner les masses...»

Maximiliano Ibáñez

F İ H R İ S T

GİRİŞ :

- a) Genel Olarak; Konu, Önemi, Muhteva ve Kapsamı
- b) Metod ve Plan
- c) Kaynaklar Hakkında

A — J-JACQUES ROUSSEAU'NUN DEMOKRATİK GÖRÜŞLERİNİN ANAHATLARI

I — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNİN KAYNAKLARI, DEVLET VE HAKİMİYET HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

- 1 — Rousseau'nun görüşlerinin kaynakları
  - a) Rousseau'nun Doğup Büyüdüğü Sosyal ve Siyasi Ortam
  - b) Rousseau'nun Görüşlerinin Teorik Kaynakları
- 2 — Rousseau'nun Devlet, Hâkimiyet ve Demokratik Siyasi Sistem Hakkındaki Görüşleri
  - a) Rousseau'nun Devlet ve Hâkimiyet Hakkındaki Görüşleri
  - b) Rousseau'nun Savunduğu Demokratik Siyasi Sistem
    - aa) Ferdin Durumu
    - ab) Demokratik Müesseseler ve İşleyişi

II — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNDEKİ GERÇEKLİK PAYI (TENKİT)

B — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNİN ETKİLERİ

I — ROUSSEAU'NUN FRANSIZ İHTİLÂLİNE ETKİSİ

- 1 — Rousseau'nun Görüşleri İle İhtilâle Etkisi
- 2 — Rousseau'nun Metodu Ve Üslûbu İle Etkisi

II — İHTİLÂLDEN SONRAKİ DEMOKRATİK SİSTEME ETKİSİ

- 1 — Rousseau'nun Demokrasi Teorisine Etkisi
- 2 — Rousseau'nun Yeni Demokratik Sisteme Etkisi
  - a) Rousseau'nun Fert Hak ve Hürriyetleri Yönünden Demokratik Sisteme Etkisi
  - b) Rousseau'nun İhtilâlden Sonra Gerçekleşen Demokratik Sisteme Etkisi

III — GÜNÜMÜZ DEMOKRASİLERİNİN ROUSSEAU'DAN ALDIKLARI PRENSİPLER

- 1 — Modern Demokrasiler
- 2 — Otoriter ve Totaliter Devletler

SONUÇ

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- 1) AKIN, İlhan : Devlet Doktrinleri, Samim Güniz - Sadık Özeygen Basımevi, İstanbul - 1962.
- 2) AKIN, İlhan : Temel Hak ve Özgürlükler, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Fakülteler Matbaası, İstanbul - 1971.
- 3) ALDIKAÇTI, Orhan : Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı (Doçentlik Tezi)
- 4) BAŞGİL, A. Fuat : Devlet Nizamı ve Hukuk (Devletle Hukuk ve Hak ile Kanun Arasındaki Münasebete Dair Bir İzah Denemesi İHFM; Cilt XIX, Sayı: 3-4.
- 5) BAŞGİL, A. Fuat : Hakkı Ve Hukuku Devlet mi Yarattır ve Yapar? Tahir TANER'E Armağan, İstanbul - 1956.
- 6) BAŞGİL, A. Fuat : Demokrasilerde Vatandaş Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Meselesi ve Bu Bakımdan Anayasamızın Eksiklikleri, M. R. SEVİĞ'E Armağan, İstanbul - 1956.
- 7) BURDEAU, Georges : Demokراسi — Sentetik Deneme — (Tercüme: B. N. Esen) Ajans Türk Matbaası, Ankara - 1964.
- 8) DUVERGER, Maurice : Manuel de Droit Constitutionnel et de Science Politique; (Cinquième Edition) (Presses Universitaires de France) Paris - 1948.
- 9) FINDIKOĞLU, Z. Fahri : Sosyalizm, Birinci Cilt, İstanbul : (Ek: Türkiye'de Sosyalizm Hakkında Bir Çalışma Programı Denemesi)

- 10) GÖZE, Ayferi : Korporatif Devlet; (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Avrupa'da Korporatif Devlet Teorileri ve Korporatif Devlet Sistemleri); (Doçentlik Tezi), Fakülteler Matbaası. İstanbul 1968.
- 11) HONIG, Richard : Tabii Hukuk Nazariyesinin Devletin Şekli Üzerindeki Tesiri (Konferans, Hukuk İlmini Yayma Kurumu, Konferans Serisi: 15) Ankara; Hapisane Matbaası - 1937.
- 12) IBANEZ, Maxilimiano : La Democratie Moderne; Paris - 1892.
- 13) JANET, Paul : Histoire de la Science Politique Dans Ses Rapports Avec La Morale (Cinquième Edition) Tome Deuxieme; Paris, Librairie Félix Alcan.
- 14) KELSEN, Hans : Demokrasi; Mahiyeti - Kıymeti (Çeviren: Dr. E. Menemencioglu); İstanbul, Devlet Basımevi - 1938.
- 15) KUBALI, H. Nail : Anayasa Hukuku Dersleri; Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler; Kutulmuş Matbaası, İstanbul - 1971.
- 16) OKANDAN, Recai G. : Umumi Âmme Hukuku (Devletin Doğuşu, Pozitif ve Teorik Gelişmesi Unsurları), Fakülteler Matbaası, İstanbul - 1966.
- 17) OKANDAN, Recai G. : İ-J. Rousseau'nun Devlet Hakkındaki Görüşleri A. S. Gönensay'a Armağan, İstanbul - 1955.
- 18) OKANDAN, Recai G. : Milli Hâkimiyet ve Milli İrade Mefhumlarının Esas Teşkilât Hukukumuza Girişi; İHFM, Cilt: XXII, Sayı: 1-4.

- 19) ÖZCAN, Leyla : Evrensel İnsanlık İdesinin Batıda Teorik Tekâmülü (Doktora Tezi) Sulhi Garan Matbaası; İstanbul - 1964.
- 20) ÖZÇELİK, A. Selçuk : Esas Teşkilât Hukuku; I. Cilt, Umumi Esaslar, İstanbul.
- 21) ÖZER, Y. Ziya : Mukayeseli Hukuku Esasiye Dersleri; Ankara, Recep Ulusoglu Basımevi, 1939.
- 22) ROUSSEAU, J-Jacques : Contrat Social ou Princip du Droit Politique; (Précédé de Discours, Lettre à D'Alembert Sur Les Spectacles et Suivi de Considération Sur le Gouvernement de Pologne et la Réforme Projetée en Avril 1772, Lettre A. M. De Beaumont, Archevêque De Paris) Paris, Libraririe Garnier Frères.
- 23) LECERCLE, J-L : J-Jacques Rousseau; Discours De L'Inégalité Parmi Les Hommes, Editions Sociales, Paris - 1954.
- 24) SARICA, Murat : Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş, Kutulmuş Matbaası, İstanbul - 1969.

GİRİŞ :

a) Genel Olarak; Konu, Önemi ve Kapsamı :

Sosyal, siyasi, hukuki vs. alanlarda meydana gelen gelişmelerin uzun bir tarihi geçmişe sahib oldukları herkesçe bilinen bir gerçektir. Belli bir zamanda idrak edilen teorik veya pozitif gelişme merhalesi, daha önce katedilmiş bulunan merhalelerin büyük ölçüde sonucu olduğu gibi, bazen bir dehanın ortaya koyduğu tamamen orijinal müesseseler de olabilir (1). Ayrıca bir konudaki gelişme ile tarih itibariyle bu gelişmeye paralel diğer konulardaki gelişmeler; karşılıklı etki ve tepki münasebeti içinde bulunmakta ve bu sebeple herbiri, diğerinin gelişmesine menfi veya müspet yönde etki etmektedir. Bu cümleden olarak konumuzla ilgili bulunan Devletin pozitif ve teorik gelişmesinin de karşılıklı olarak birbirleri üzerinde etkili buldukları bir misal olarak arzedilebilir.

Konuya girerken incelememize daima ışık tutması bakımından şu hususu da belirtmekte fayda vardır :

18. asra kadar felsefe salt doktrin ve ilim planında kalmış, halkla temasa geçmemiş, cemiyet olaylarına karışmamış görünüyor. Halbuki bu asırdan itibaren, Dünya olaylarına karışmış, fikirleri idare etmiş ve cemiyeti değiştirmeye yönelmiştir (2). Bunun için de geçmişte ve halihazırda mevcut olan sistem ve müesseseler tenkit edilmiş, zamanın benimsenmiş telâkkileri çürütülmeye başlanmıştır (3). Bilindiği gibi herhangi bir devirde toplumun ve müessesesinin nizamını değiştirmesi gayesine yönelmiş cereyanlar, geçmiş ve bugünü; artık devrini tamamlamış, ihtiyaçlara cevap veremez olmuş göstermeye mecburdurlar (4). Kanaatimce 18. asrın «aydınlık çağı» olarak adlandırılması, felsefenin verilerinin; eskisi gibi sadece filozofların kafasında kalmayıp, bütün bir cemiyete ve onu meydana getiren fertlere mal olmuş olmasının sonucudur.

(1) Honig, Ricard; Tabii Hukuk Nazariyesinin Devletin Şekli Üzerindeki Tesiri Sa. 4-7.

(2) Janet, Paul; Histoire de la Science Politique Dans Ses Rapport Avec la Moral, p. 406.

(3) Fındıkoğlu, Z. Fahri, Sosyalizm, C/I. S. 102.

(4) Ibénez, Maximiliano; La Démocratie Moderne; p. 65-66.

18. asır felsefesinin bu özelliği ve ana hatlarını yukarıda belirtmeye çalıştığımız gelişme kanunları içinde, Rousseau hakkında da — bilhassa ortaya koyduğu görüşler bakımından — tarihi tekâmül zincirinin sadece bir halkası olduğunu itiraf etmekten başka bir hüküm olamayacağına işaret etmek gerekmektedir. Bununla beraber ferdiyetçi, liberal ve demokratik görüşleri savunan hemfikirlerinden farklı ve orijinal yönleri de müşahade edilmektedir.

Konu, «J-J. Rousseau'nun Görüşlerinin Demokratik Sistem Üzerindeki Etkileri» dir. Ancak plan gözden geçirildiği takdirde belki, bu konu ve konuyu ifade eden başlık ile tutarsızlık olduğu iddia edilebilir. Çünkü bir kere, «Rousseau'nun görüşleri» derken kastedilen Rousseau'nun Devlet hakkındaki görüşleridir. «Demokratik Sistem» ifadesi de çok mücerret kalmakta, buna mukabil planda daha müşahhas bir halde görülmektedir. Bunlar, çalışmayı yapanın hemen aklına gelenlerdir. Dışarıdan bir göz ise daha başka tutarsızlıklar tespit edebilir.

Konu olarak Rousseau'nun görüşlerini seçmiş olmamızın da elbette bazı sebepleri vardır. Bunlar içinde en fazla önemi olan ikisini şöyle özetlemek mümkündür.

Birincisi: 1789 Fransız İhtilâline ve onunla birlikte önce Fransa'da, daha sonra bütün Avrupa'da gerçekleştirilen demokrasiye, Rousseau'nun etkisi çok büyük olmuştur (5). Belki sırf bu sebepten, Rousseau ve demokrasi münasebetleri, ciddi çalışmaları gerektirir.

İkincisi: Rousseau kadar üzerinde, menfi veya müspet (tenkit veya tasvip kabilinden) söz sarfedilen düşünürlerin sayısı çok değildir (6). Demokrasi veya demokratik ve liberal gelişmeler hakkında yazan ve düşünen herkes ona çağdaşlarından çok daha fazla önem ve yer vermişlerdir. Sadece şu iki sebep, günümüz demokrasisinin bile O'na neler borçlu olduğunu araştırmasını zarurî kılmaktadır.

«Rousseau'nun Devlet hakkındaki görüşleri ve bu görüşlerin demokratik sistem üzerindeki etkileri» çalışmanın muhtevasını belirtiyor. Bu arada bilhassa geniş yankılarıyla bütün kıta Avrupası-

(5) Janet, P.; Op. Cit. p. 455, 463.

(6) J-L. Lecercle; J-J. Rousseau, De L'Inégalité Parmi Les Hommes; p. 12-13.

nı hatta bütün Dünyayı etkileyen 1789 ihtilâli, sonraki safhalar ve zamanla demokrasinin anlam ve muhtevasında meydana gelen değişmeler de bu muhtevaya gerektiği ölçüde dahil bulunmaktadır.

Çalışmanın kapsamının belirtilmesi de çalışma konusuna hâkim olabilmek ve lüzumsuz teferruat içinde boğulmamak için gerekli görünür.

Evvelâ Rousseau'nun görüşlerinin tam anlamıyla kavranabilmesi ve amacının belirtilmesi için, sözkonusu görüşlerin, doğup gelişmesini sağhyan teorik ve pozitif kaynaklara bir göz atmak gereklidir sanıyorum. Görüşlerin bundan sonra ortaya konulması uygun olabilir.

İkinci olarak; bize ışık tutması bakımından, ortaya koymaya çalıştığımız sözkonusu görüşlerin; bir tenkidinin yapılması, nihayet 1789 akabinde gerçekleştirilen demokratik sistemle ilgisi kurulduktan sonra günümüz demokrasileriyle de bir ilgisi bulunup bulunmadığı araştırılmalıdır. Görüldüğü gibi çalışmanın sahası, oldukça geniş ve tarihi, bütün bir demokrasi tarihini içine alacak kadar uzundur.

b) *Metod ve Plan :*

Çalışmanın kaleme alınmasınca; evvelâ Rousseau'nun ortaya konması ve buradan hareket edilerek demokratik gelişme ve sisteme etkilerinin incelenmesi gibi bir metod takip edilmiştir. Nihayet bütün çalışmanın kısa bir özetini yapmakta gerekmiştir.

Böylece çalışmanın planı ortaya çıkmıştır. Çalışma; giriş kısmından sonra, iki bölüme ayrılacak, birinci bölüm; Rousseau'nun görüşlerinin anahatlarıyla ortaya konulmasına, ikinci bölüm de bu görüşlerin etkilerine tahsis edilecektir. Sonuç kısmında kısa bir özet yer verilecektir.

c) *Kaynaklar Hakkında :*

Rousseau hakkında oldukça çok kaynak bulmak mümkündür. Ancak görüşlerinin etkileri, hele bilhassa demokrasinin gelişmesine etkileri konusunda eser bulmak mümkün ise de, faydalandığımız kaynaklarda yeterli bilgiye rastlayamadık. Bu konuda şöyle bir problem göze çarpmaktadır. Hemen her müellif, gerek 1789 İhtilâline gerekse ondan sonra gerçekleştirilen demokratik rejime etki-

sinden bahsediyor. Ancak bunlar çok genel ve mücerret kalıyor, çokları; demokrasinin gelişmesi içinde sözkonusu etkilere müşahhas misalleriyle temas etmiyor. Bu itibarla bilhassa 19. Yüzyıldan itibaren demokrasinin gelişmesine Rousseau'nun etkisinin tespiti kanaatimize göre ciddi çalışmalarını gerektiriyor.

A — J-JACQUES ROUSSEAU VE DEMOKRATİK GÖRÜŞLERİNİN ANAHATLARI :

Karl Marx'ın, Engels'le aralarında şöyle bir konuşma ile başlayan bir kitabının baş kısmını okumuştum. Özetle; «...okunduğu veya işitildiği zaman, insan zihninde bir bomba gibi infilâk edecek cümleler bulmalıyız. Öyle değil mi? Engels!» Tabii aldığı cevap da müspet idi. Marx'ın belki aynı görüşleri savunan muassırlarından farklı olarak tesir derecesinin sırrı burada aranmalıdır.

Rousseau kendisi bu hususta bir şey söylememekle beraber, O'nun hakkında yazanlar, hemen de ittifakla; çarpıcı, ateşli, oldukça cesur ve aşırı üslûp ve ifadesinden dem vuruyor, kısa zamanda Fransa'yı ihtilâle sürüklemesini ve bütün Dünyayı etkilemesini bu sebebe bağlamaya çalışıyorlar (1). Bu görüşün haklılığı her vesile ile ortaya çıkmaktadır.

Bu çarpıcı hususiyetinden başka; Rousseau'da gerek İngiliz filozofları Hobbes ve Locke, gerekse diğer ve özellikle çağdaşı Fransız filozoflarından farklı yönleri de göze çarpmaktadır.

Bir kere; eserleri Latince yazılmış bulunan Hobbes ve Locke (2) dan eserlerini halk dili ile yazmış bir düşünür olarak ayrılmakta, bu bakımdan görüşlerinin halka intikali imkânı mevcut bulunmaktadır.

İkinci olarak; eserlerini halk dili ile yazmış bulunan; ferdiyetçi, liberal ve demokratik görüş taraftarı diğer filozoflardan da; kullandığı üslûp ve ifade ile ayrılmakta olduğu gibi, «ihtilâle tekaddüm eden senelerde Fransa bütçelerindeki geliri karşılayan, hatta Krallık hazinesinin borçları dahi kendilerinden «karşılacak»

(1) Lecercle, J.-L.; Op. Cit, p. 24-25.

İbénez, M.; Op. cit.; p. 73.

Özer, Y. Z.; Mukayeseli Hukuka Esasiye Dersleri, S. 99 ve müt.

(2) Özer, Y. Z.; a.g.e., S. 107.

olan «orta burjuvazi»nin (3) kararsız ve istikbal için programsız olduğu bir zamanda, bu sınıfa bir ideoloji vermesi (4) ve ihtilâl kanalize etmesi ile de ayrılmaktadır.

Bir de yine zamanının ansiklopedistlerinden; onların, halen mevcut olan siyasi, sosyal ve hukukî düzenin, halk işe karıştırılmadan ıslah edilebileceğini kabul etmelerine karşılık, kendisinin eşitsizlik üzerine kurulmuş olan bu düzenin ıslah edilemeyeceğini, fakat bir ihtilâl ve inkılâbın gerekliliğini benimsemiş olması (5), toprağın feodal aristokratlardan alınarak dağıtılmasını savunması (6) noktalarından da ayrılmaktadır. Bu özellikleri Rousseau'yu; bir yandan, sosyalizme ayrılan yolun öncülerinden biri zannedilmesine sebep olmuş (7) öte yandan fakir halk yığınlarının temsilcisi kabul edilmesine sebep olarak halka maletmiştir. Bu arada Rousseau; uzun bir tarihi geçmişe sahip olan, Tabii Hukuk, Tabii Haklar ve Sosyal Mukavele Nazariyesini halka maletmiş (8) ve onun sosyal ve siyasi ortamda gerçekleşme imkânı bulmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

Buna rağmen Rousseau'nun; salt akıl ve mantığa dayandığı (9), Devlet ve hâkimiyet hakkındaki görüşlerini, başka hususları nazara almadan ortaya attığı ve bu yüzden tezatlarla düştüğü (10) söylenmiştir.

(3) Duverger, Maurice; Droit Constitutionnel Et Science Politique, p. 176.

(4) Lecerle, J-L., Op. Cit. p. 9.

(5) Lecerle, J-L.; op. cit, p. 9-17.

Janet, P.; op. cit. p. 463.

(6) Fındıkoğlu, Z. F.; a.g.e. S. 105.

(7) Fındıkoğlu, Z. F.; a.g.e. S. 105 ve müt.

Sarıca, Murat; Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş; S. 139, 148 (Vedel'den naklen).

(8) Duverger, M.; op. cit. p. 176.

(9) Okandan, R. G.; Umumî Âmmeye Hk. S. 578.

Özçelik, A. S.; Esas Teşkilât Hk., S. 63.

(10) Yörük, A. K. Demokrasi, (Tahir Taner'e Armağan) S. 308-309.

Rousseau'nun rasyonalist olduğu konusunda ittifak olmakla beraber, akıl ve mantıktan başka hususları nazara almaması konusunda Sn. Hocam Okandan, «..tarihi tecrübeleri de» nazara almış olduğunu yazarak Sn. Yörük'ten ayrılmış bulunmaktadırlar. Biz Rousseau'nun, eserlerinin hemen her yerinde, Eski Yunan ve Roma'ya sık sık atıflar yapması sebebiyle Sn. hocamız Okandan'ın görüşünü benimsemekteyiz.

Bu özelliklerinin dışında, Rousseau'nun da tarihi tekâmül zincirinin bir halkası durumunda bulunabileceğini yukarıda arzettik. Ancak Rousseau'nun özelliklerinin hülasasını bitirirken şunu teslim edelim ki: Müellifler aydınlık asrı denilen 18. asırda üç isim üzerinde duruyorlar. Demokratik sistemin müesseselerine Montesquieu'nün etkisinin daha fazla olduğunu kabul etmekle (11) beraber Rousseau'ya daha çok önem ve yer veriyorlar. Bunun sebebi ileride daha açık olarak izaha çalışılacaktır.

I — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNİN KAYNAKLARI, DEVLET VE HAKİMİYET HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ :

Bu başlık altında; Rousseau'nun görüşlerinin doğumunu sağlayan teorik ve pozitif kaynaklar (etkenler), Devletin doğuşu, hâkimiyet ve ondan neş'et eden siyasi kuvvetlerle fonksiyonlar ve nihayet gelecekteki demokratik siyasi sistem hakkındaki görüşleri incelenmeye çalışılacaktır.

1 — Rousseau'nun görüşlerinin kaynakları :

Burada; Rousseau'yu, Rousseau yapan sosyal ve siyasi ortam (pozitif kaynaklar) ile teorik kaynaklar gözden geçirilecektir.

a) Rousseau'nun Doğup Büyüdüğü Sosyal ve Siyasi Ortam :

Rousseau 1712 yılında Cenevre'de doğdu. Çocukluğu bu şehirde geçti. Burası o zaman zulümden kaçan kalvenistlerin sığınağı vaziyetinde idi ve bu yüzden de kültür seviyesi oldukça yüksekti. Doğrudan demokrasi ile idare ediliyordu. Ancak olağanüstü hallerde 200 kişilik bir meclis ve hatta 25 kişilik bir heyet bütün idareyi ve yetkileri eline alıyordu (12). Ancak bu doğrudan demokrasi görünüşte idi. İlk zamanlarda Rousseau'da öyle zannetmişti. «Discours de L'Inégalité Parnis Les Hommes» adlı eserinin «A la République de Genevre» diye başlayan ilk kısmına; Cenevre halkının bütün fertlerine hitaben şöyle başlıyordu: «Magnifiques, très honorés et souverains seigneurs (muhteşem, çok haysiyetli ve hükümler sen-

(11) Özer, Y. Z. a.g.e. S. 98-99.

(12) Akın, İlhan; Devlet Doktrinleri, S. 158-159.

yörler))» (13). Fakat bu doğrudan demokrasinin sadece görünüşte böyle olduğunu, aslında 25 kişilik bir heyetin demokrasisi olduğunu sonradan anlamış; bu defa da yukarıda göklere çıkardığı senyörlere «yirmi beş despotun lehine; müdafaasız; haklardan tecrit edilmiş, keyfi bir iktidarın köleleri, Atina'nın (despotları) da otuz kaddı» (14) diyerek önceki görüşünden döndüğünü göstermiştir. Bu böyle olmakla beraber Rousseau'nun doğrudan demokrasi fikrini benimsememesine yaptığı etki tabii baki kaldı.

Ayrıca Rousseau buna rağmen daha çok Fransız kültürünün insanıdır. Çünkü o kültürle yetişmiştir. Ailesi bazı müelliflerin «orta burjuva», bazılarının ise «küçük burjuva» dedikleri burjuva sınıfına mensuptur. Yine ailesi protestan olup Rousseau'da bittabi protestan iken bir ara katolik olur, sonra tekrar protestanlığa avdet eder. Babasından ayrıldıktan sonra 16 sene çok düzensiz bir hayat yaşayan ve adeta bütün meslekleri deneyen Rousseau bir elçilikte 18 ay sekreterlik yaptı. İşte bu hizmeti esnasında siyasî problemlere ilgi duymaya başladı. Oradan ayrıldıktan sonra bir müddet müzisyen olarak yaşadı, nihayet bazı filozoflarla ve Diderot ile tanıştı. Bir müddet ansiklopedistler denilen yukarıda sözünü ettiğimiz filozoflarla beraber olduktan sonra görüş ayrılığı yüzünden onlarla da alâkasını kesti (15). Görüldüğü gibi Rousseau'nun çok kararsız bir hayatı vardır. Eğitimi de bu yüzden belli bir disiplin altında geçmemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen Rousseau bu güç hayat şartları altında dahi önüne gelen eseri okumuş ve kendisini yetiştirmiştir (16). Ayrıca Rousseau halk içinde geçirdiği bu uzun kararsız hayatı esnasında, halkı tanımış ve sevmiş, bu bakımdan da ansiklopedistlerden temayüz etme imkânını bulmuştur (17). Neticede Dijon Akademisinin açtığı bir müsabakaya; yazdığı ilk eser olan, büyük bir sansasyona yol açan ve bu arada kendisinin tanınmasını sağlayan «Discours sur les Sciences Et Les Arts» adını taşıyan eseriyle katıldı (18). Bu suretle «Dünyayı altüst eden» (19) eserlerini yazmaya başlamış oldu.

(13) Rousseau, J-Jacques; Contrat Social Ou Princip Du Droit Politique, P. 25 Lecercle, J-L. a.g.e. S. 47.

(14) Lecercle, J-L. a.g.e. S. 47 de 2 nolu dipnotu.

(15) Lecercle, J-L, a.g.e, S. 9 ve müt.

(16) Akın, İlhan, Devlet Doktrinleri, S. 160.

Lecercle, J-L, a.g.e. p. 12-13.

(17) Lecercle, J-L, ibid. p. 13.

(18) Lecercle, J-L. p. 14.

(19) Yörük, A. Kemal, a.g.e. S. 308.

Rousseau'nun zamanında Fransa'daki sosyal ve siyasi ortam ise fazla işlenmiş olması hasebiyle sadece atıfla geçmek gerektiğine kaniyim (20). Yani «Devlet benden ibarettir» (21) diyen bir krallık idaresi, her türlü haklardan yoksun halk, toprak sahibi feodal aristokratlar, bunların topraklarında çalıştığı halde kimin için çalıştığını bilmiyen «köle» durumundaki köylüler, derebeyliğin yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla şehirlerde teşekkül eden yüksek ve orta burjuvazi, sermayedarlığın teşekkül etmeye başlaması, mali vaziyetin bozukluğu ve bunun orta (küçük) burjuvazinin sırtından telâfisine çalışılması, Krallığa destek durumunda bulunan ve aynı zamanda toprak sahibi bulunan kilise ve nihayet «tenevvür asrı»nın kuvvetli filozoflarının etkisiyle doğmuş bulunan, demokratik, liberal ve ferdiyetçi felsefi zihniyet, bütün bir Fransız sosyal ve siyasi hayatının ana hatlarını meydana getiriyordu.

Bütün bu tahammül edilmez sosyal ve siyasi ortam üzerinde; bir yandan da, İngiltere ve Amerika'da meydana gelen pozitif demokratik gelişmelerin ve uzun bir tarihi teorik gelişmeyle olgunlaştırılmaya çalışılmış demokratik görüşlerin etkisiyle, mevcut düzeni olanca güçleriyle tenkit edip yıpratın aydınlık asrı filozoflarının eseri sayılan sağ ve sol (muhafazakâr ve ihtilâl ve inkılâpçı) grupların meydana gelmesi. Burjuvazi de, şuurlanmıştı (22). Denilebilir ki son zamanlarda ortaya çıkan bir tâbirle sosyal bünye bir bunalım içindeydi ve patlama noktasına gelmişti.

İşte Rousseau'nun içinde bulunduğu ve belki de O'nu Rousseau yapan sosyal ve siyasi ortam bu durumda idi.

b) *Rousseau'nun Görüşlerinin Tecrik Kaynakları :*

Bu konuda söylenmesi gereken yukarıda kısmen söylenmiş bulunmaktadır. Rousseau'nun düşüncesi üzerinde etki yapan düşüncülere de kısaca bir göz atıp geçelim. Bir kere herhangi bir devirde meydana gelen teorik veya pozitif gelişmenin; kendisinden önceki devirlerinkilerin bir tekâmülü (sonucu) veya onların etkisi altında meydana gelen bir gelişme olduğunu ve 18. asır filozoflarının,

(20) Okandan, Recai G, Umumi Amme Hukuku, S. 271 ve müt.

Akın, İlhan; Temel Hak ve Özgürlükler, S. 34-35.

Fındıkoğlu, Z. Fahri.; a.g.e. S. 122 ve müt.

(21) Okandan, Recai G.; ibid. S. 272.

(22) Fındıkoğlu, Z. F. a.g.e. S. 146-148, 173 ve müt.

bu arada Rousseau'nun yürüşlerinin (23) de bu kanunun haricinde bulunmadığını tekrar hatırlatalım. Bu genel hükümden sonra Rousseau üzerinde etki yapan düşünörlere kısaca göz atabiliriz.

Rousseau; Aristo'yu ve onun «La Politique»ini, Platon'un «La République»ini, hâkimiyet ve iktidarın kaynağı olarak ALLAH'ı tanıyan dinî hukukçulara karşı savaş açan, tabii hukukçuları yani Grotius, Puffendorf ve Burlamaqui'yi de okumuştur (24). Rousseau ayrıca, Hobbes ve Locke'u okumuş, sosyal mukavele konusunda da bir hayli düşünme imkânını bulmuş ve yine zamanında Diderot ile tanışmış, Volter'i ve Montesquieu'yü de okumuştur. Bu arada zamanının bir çok eserlerini de okumuştur. Özetlemek gerekirse eski Yunan ve Roma demokrasileri ve İngiltere demokrasisi de dahil olmak üzere savunduğu görüşlerin doğumunu ve şekillenmesini sağlayacak bütün eserleri okumuştur (25).

Bu konuyu bitirmeden önce bir hususu belirtmek lâzımdır. 18. Asırda Fransız filozofları ve bilhassa ansiklopedistler de mevcut nizamdan şikâyetçi idiler. Ama onlar işe, halkın karıştırılmasına lüzüm kalmadan bu düzenin ıslah edilebileceğine kani idiler. Ve bunu yapmak için devamlı tenkitleri ile, ihtilâl takaddüm eden safhada, düzeni oldukça hırpalamışlar ve halkın felsefi zihniyetinin değiştirilmesinde önemli rol oynamışlardır.

Fakat Rousseau, mevcut düzeni; sınıflara dayalı, eşitsizliklerin hâkim olduğu bir düzen kabul ederek ve hatta yukarıda görüldüğü gibi toprak sahibi feodal aristokratlardan, toprağın alınarak topraksız insanlara dağıtılmasını da ileri sürerek halkın hâkimiyetini yani idare edenlerle idare edilenlerin bir ve aynı kimseler olmasını (26) savunuyordu. Bunun için de ihtilâl ve inkılâp gerekiyordu (27). İşte Rousseau'nun başarısının sırları yukarıda nakletmeye çalıştığımız sebeplerde gizlidir. Çünkü Rousseau'yu Rousseau yapan bunlardır ve eserlerinin tesirlilik özelliği de yine bu sebeplerden dir.

(23) Okandan, Recai Galip, Umumi Âme Hukuku, S. 563.

(24) Tabii hukuk; bu hukukçulardan itibaren ilahî bir dinî karakterinden tecrit edilecek ve akli ve laik bir mahiyete bürünecektir.

(25) Lecerle, J-L, a.g.e., S. 31-37.

(26) Rousseau, J-Jacques; a.g.e., S. 26-29.

(27) Janet, Paul; a.g.e., S. 455, 463.

2 — Rousseau'nun Devlet, hâkimiyet ve demokratik siyasi sistem hakkındaki görüşleri :

Rousseau görüşlerini zamanında bir hayli münakaşalara yol açan, hattâ bazan da kendisinin cezaî takibine sebep olan eserleri ile ortaya koymuştur. Kanaatimce bu eserlerin hiç değilse bazılarının isimlerinin ve gerekirse bazılarının konularının burada öncelikle zikredilmesinde fayda vardır.

Rousseau'nun 1750 yılında ilk yayınlanan eseri Dijon Akademisinin açtığı müsabakaya katılmak üzere yazılan ve sözkonusu Akademi tarafından «taçlandırılmış...» bulunan «Discours Sur Les Science Et Les Arts» (28) adlı eseridir. Bu eserinde teorisinin nüvesi mevcut olup birçok polemiklere, tenkitlere sebep olmuştur. Aynı zamanda Rousseau'yu meşhur etmiştir.

İkinci eseri «Discours Sur L'Origine Et Les Fondements De L'Inégalité Parmi Les Hommes» (İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Temelleri ve Kaynağı Üzerine Münakaşa) başlığını taşıyan eseridir. Bunda evvelâ; Cenevre Cumhuriyetinin «muhteşem, çok haysiyetli ve hükümler senyörleri»ne hitaben nasıl bir memleket ve idare içinde yaşamak istediğini sorar. Yine tahayyül ettiği idareyi ana hatlarıyla ve müşahhas çizgileriyle ortaya koyar. Sonra bildiğimiz tabii yaşama halini ve başlangıçta mutluluğun, sulh ve sükûnun hüküm sürdüğü bu halden; anarşinin, eşitliğin hâkim olduğu devreye nasıl geçildiğini izah eder.

Rousseau'nun en mühim eseri; «Du Contrat Social Ou Princip Du Droit Politique» adlı eseridir. Rousseau'yu ölmezler arasında bir isim sahibi yapan da «Dünyayı altüst eden» bu eseridir. Bu eserde Devletin meydana gelmesini sağlayan «sosyal mukaveleyi» ve inkılâptan sonra kurulmasını hayal ettiği demokratik siyasi mekanizmayı ortaya koyar.

Nihayet burada bizce önemli olan iki eserine daha temas etmek gerekmektedir. Bunlardan biri hayalindeki demokratik siyasi hayata vatandaşların hazırlanması için bir eğitim planı veren «Emile», diğeri de; yıkılacak olan aristokratik aile yerine faziletli ideal aileyi ikame etmeye yönelmiş bir muhtevaya sahip olan «La Nouvelle Héloïse» (29) dir.

(28) Lecercle, J-L, a.g.e. p. 14.

(29) Lecercle, J-L, a.g.e. p. 17-18.

Öyle anlaşılıyor ki; Rousseau teklif ettiği demokratik sistemin yaşaması için gerekli şartları da beraber getirmeyi düşünen geniş görüşlü ve temkinli bir düşünürdür.

a) *Rousseau'nun Devlet ve Hâkimiyet Hakkındaki Görüşleri :*

Rousseau'nun; akli zaruretleri esas alan demokratik, liberal ve ferdiyetçi görüşleri benimseyip savunan bir 18. Asır düşünürü olduğu (30) bilinmektedir. Rousseau'nun akılcılığı, O'nun devletin ve hukukun menşeinin de akli olduğunu benimsemesini sağladı. Bu itibarla bilindiği gibi Rousseau, Devletin doğuşunu insanın akıl ve iradesinde yani sosyal mukavelede bulan görüşü benimsemiş ve onunla izah etmiştir. Hatta o kadar ki 18. Asırda bu teoriyi «Contrat Social ında hararetle savunmuş, bu yüzden kendisi «Sosyal sözleşme teorisinin yaratıcısı olarak karşılan»mıştır (31).

Rousseau'ya göre; yaradılışı icabı insanlar sosyal varlıklar değildirler. Ayrıca yine tabiatları icabı konuşma melekesine de sahip değildirler. Bu itibarla cemiyet hayatı tabii değildir. Bu cümleden olarak önceleri insanlar bir toplum (cemiyet) meydana getirememişler, tamamen başıboş olarak sürüler halinde yaşarlardı. Bu halde insan hür, mutlu ve her türlü baskıdan uzak bir hayat yaşıyor, herkes mevcut herşey üzerinde sınırsız haklara sahip bulunuyordu. Bu halde; iyi-kötü mefhumu, mülkiyet kavramı gelişmemişti. İnsanlar her bakımdan eşit idiler. Hasılı bu çağ «L'age D'or» (Altın çağ) olarak adlandırılan bir Dünya cenneti idi. İşte bu hal, Tabii Yaşama Hali (L'état de Nature) diye adlandırılan çağı ifade eder. Ancak bu tabii yaşama hali denilen çağın bir de ikinci devresi vardır ki, bunu da Rousseau şöyle tahayyül ediyor.

Altın çağ insanları zamanla; çalışmaya, toprağı ve madenleri işlemeye başladılar. Bu çalışma ve gayret başlangıçta şuursuz olmakla beraber, zamanla keşiflere ve hatta icadlara da müncer olmaya başladı. İyi-kötü mefhumları, mülkiyet şuuru doğmaya başladı. İşte bu zamana kadar mutlu, hür, eşit «tabii toplum» insanı, bu andan itibaren «medeni toplum» insanı haline geldi. Yani mutluluk sona erdi, hürriyet ve eşitlik kalmadı. Mülkiyet, varlık, menfaat hırsı ile hareket eden medeni toplum insanı; zulmün, anarşinin, gasp, yağ-

(30) Okandan, Recai G.; Umumî Amme H. S. 578.

Akın, İlhan; Devlet Doktrinleri, S. 160.

(31) Okandan, Recai G., a.g.e. S. 84.

ma ve istismarın hüküm sürdüğü korkunç bir felâkete sürüklendi. Rousseau bu noktada Hobbes'le birleşir ve Locke'dan ayrılır.

Rousseau'nun «Discours Sur L'Origine Et Les Fondements de L'Inégalité Parmi Les Hommes»unu okuyan Voltaire; «...Bizi hayvan yapmak için şimdiye dek bu kadar fazla espri kullanılmamıştı, insan eserini (Rousseau'ya hitap ediyor) okuyunca dört ayak üstünde yürümeli» diyerek Rousseau'nun tabii yaşama haline insanı döndürmek istediğini söylüyor. Rousseau ise; bu iddiayı «...redderek asla insanı vahşi hale (tabii yaşama haline) döndürmek» istemediğini söylüyor (32). Neticede bununla tabii yaşama haline artık dönüş olmayacağını düşünen Rousseau'da, diğer sosyal mukaveleciler gibi, insanları sürüklendikleri felâkettten bir mukavele ile kurtarır. İnsanlar aralarında anlaşarak bir cemiyet kuruyorlar.

Bu mukavele öyle bir mukavele olacaktır ki, herkes diğerleri ile birleşecek, bu müşterek kuvvetle her ferdin can ve malı müdafaa ve himaye edilecek, herkes diğerleriyle birleştiği halde ancak, kendi iradesine itaat etmiş olacak ve eskiden ne derece hür ise yine öylece hür kalacaktır (33). Bu şartlarla mukaveleyi yapıp Devleti meydana getiren insanlar, iradelerini birleştirirken bütün tabii hak ve hürriyetlerinden feragat ediyorlar. Ancak feragat ettikleri hak ve hürriyetlerin aynısını, fakat bu defa garanti edilmiş medeni haklar olarak Devletten geri alıyorlar (34). Böylece meydana gelen Devlette, «siyasî heyette» toplum; aktif halde, hükümdar, pasif halde millet, benzerleriyle mukayese edilirken iktidar ismini alıyor. Mukaveleye iştirak eden fertlerde; toplu halde halk, tekbaşlarına vatandaş, kanuna tabi olarak ta teba ismini alırlar. Mukaveleye iştirak etmeyenler ise toplum içinde yabancıları teşkil ederler (35).

Rousseau hâkimiyetin menşei ve sahibi hakkında da, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi rasyonalisttir. Ve hâkimiyetin kaynağı ve sahibi halktır. Zaten Rousseau sosyal mukavele ile bu gayeyi gerçek-

(32) Lecercle, J.-L., a.g.e. S. 30-31.

(33) Rousseau; J.-Jacques, Du Contrat Social, Livre I, Chpt. VI.

(34) Rousseau, J.-Jacques, ibid, Livre I. Cpht. VI.

(35) Burada sözkonusu olan görüşleri; Sn. Hocam Okandan'ın eserlerinden faydalanarak arzettim. Esas bu olmakla beraber çeşitli görüşler için yukarıda gösterdiğim kaynakları mukayeseli bir inceleme için tabii-
dir ki kullandım. Bu hususta «Contrat Social» da ilk başvurulmuş esas kaynaklardan biridir.

leştirmek ister. Yoksa gerek tabii hal ve gerekse sosyal mukavele- nin vaki olup olmadığı önemli değildir. Hatta bunlar sadece bir fa- raziyeden ibarettir ve kaldı ki böyle bir mukavele vaki olsa bile Tarihin bilinmeyen çok eski devirlerinde yapılmış böyle bir muka- vele bugün için geçerli olamaz. Rousseau bütün bunları kabul eder (36), fakat faraziye de olsa bunları basamak yapar, hâkimiye- ti tek kişinin elinden alarak millete maletmek ister.

H âkimiyetin kaynağı ve sahibi olarak toplumu kabul edenlerin de; milli hâkimiyet ve halk hâkimiyeti telâkkilerinden birine men- sup olarak ikiye ayrıldıkları malûmdur. Bu telâkkileri biliniyor far- zederek, açıklanmasına geçmemekle beraber, Rousseau'nun bu iki telâkkiden hangisini savunduğu konusunda ittifak yoktur. Daha doğrusu her iki telâkkinin savunucuları da Rousseau'yu; benimse- dikleri telâkkinin kurucusu (37) olarak kabul ediyorlar. Rousseau'nun sık sık çelişmelere düşmesi O'nun hakkında hüküm verilmesini zorlaştırdığı (38) da söylenir.

Bu konuda evvelâ; Rousseau'nun bazı hususlarda tezatlara düştüğü konusunda yazarların ittifak halinde bulduklarını söy- liyelim. Bu yüzden olacak ki, bazı müellifler O'nun Milli Egemen- lik Teorisini benimsediğini yazarlarken (39) diğer bazıları da, Halk Egemenliği Teorisini benimsediğini yazıyorlar (40). Ayrıca ikisi or- tası bir yol tuttuğunu söyleyenler (41) de bulunmaktadır.

(36) Okandan, Recai Galip, Umumi Âme H. S. 92-94.

(37) Sarıca, Murat.; a.g.e. S. 135.

(38) Akın, İlhan, Devlet Doktrinleri, S. 160.

(39) Okandan, Recai G.; Rousseau'nun Devlet Hak. Görüşleri, Gö- nensay'a Armağan, S. 106 ve müt.

Özer, Y. Z.; a.g.e. S. 125 ve müt.

Ibánez, M.; a.g.e. p. 75.

(40) Sarıca, M.; a.g.e. S. 132 ve müt.

Prélot, M.; Histoire Des Idées Politiques, 3 éme. Ed. Paris - 1966, S. 421.

(41) Kubalı, H. Nail; «Rousseau milleti egemenliğin sahibi olan kol- lektif ve soyut bir varlık olarak telâkki etmesi itibariyle, egemenliğin kay- nağı yönünden milli hâkimiyet prensibini savunduğu halde, egemenliğin kullanılması yönünden halk egemenliği prensibine taraftardır». Anayasa Hukukunun Esasları ve Siyasi Rejimler, İst. 1964, Sh. 481.

Burdeau, Georges; da «...halkın iktidarı ve milletin egemenliği...», milli birlik («temel birlik») seviyesinde uzlaşmakta, ve «böylece halkın iktidarı ile milletin egemenliği aynı şey...» olmaktadır diyor. Bak. De- mokrasi, S. 20-21.

Şu atıf yaptığımız kaynaklardan hemen hepsi de Rousseau'nun görüşlerinin Millî Egemenlik telâkkisi ile alâkası olduğunda müttefikler. Ayrıca o zaman için pratik bir zaruret olan millî camianın «temel birliği» gereğinin Rousseau tarafından da inkâr edilmediği anlaşılıyor. Yalnız halk egemenliği görüşünü savunanların; Contrat Social'dan kanaatlerine mesnet olarak aldıkları; her vatandaşın toplam nüfusa oranla iktidarda şayi bir hisse sahibi olduğuna dair (42) olan pasaj, gerçekten düşündürücüdür. Ayrıca millî hâkimiyet telâkkisinin bir sonucu olan umumi - millî temsil (yeni temsil anlayışı)ın Rousseau tarafından kabul edilmeyişi de (43) onlar için ikinci bir destektir.

Bu böyle olmakla beraber kanaatime göre bu mevzuda şunları gözden uzak tutmak gerekir. Bir kere millî birlik gereğini benimsemiş bulunduğunu yukarıda zikrettik. İkinci ve en önemli nokta ise Rousseau'nun; fertlerin iradelerinin iştiraki ile; onlardan ayrı olarak; üstün, geri dönüş ve bölünme kabul etmeyen, kendisinin fertlere empose eden bir kollektif teşekkül, bir sentez irade (genel irade) ve bu iradenin ifadesi olarak karşılanan bir üstün güç doğduğunu kabul etmesidir (44). Bilindiği gibi Rousseau bütün demokratik siyasi sistemini bu esaslar üzerine bina eder.

Vatandaşın genel irade ve üstün güçte hissesi nisbetinde şayi hak sahibi olması, kanaatimce, genel iradenin teşekkülüne katılma hakkını, ifade ettiği gibi, hak sahibi olduğunu, hür ve eşit olduğunu perçinlemek için ortaya konmuştur. Rousseau'nun daha çok eşitliği işlediği, hürriyetin olduğu kadar herşeyin ilk şartı olarak eşitliği aldığı bilinmektedir (45).

Netice olarak Rousseau'nun millî egemenlik teorisinin savunduğunu kabul etmek lâzımdır. Veya Burdeau'nun dediği gibi bu iki telâkki millî birlik zemininde birleşmekte ve aynı şey haline gelmektedir. Yani hâkimiyetin kaynağı ve sahibi fertlerin iradelerinin iştiraki ile doğan millettir.

(42) Rousseau, J.-J. Contrat Social, Livre III Chpt. I.

Sarıca, M. a.g.e. S. 133. Özçelik, A.S.; a.g.e: S: 164:

(43) Rousseau, J.-J. Contrat Social, Livre III, Chpt. XV.

(44) Okandan, Recai, G.; Umumi Amme H.S. 578 ve müt.

Okandan, Recai G.; Rousseau'nun Devlet Hk. Görüşleri, S. 106 ve müt.

(45) Özer, Y. Z.; a.g.e. S. 112.

İbânez, M. a.g.e. p. 71.

b) *Rousseau'nun Savunduğu Demokratik Siyasî Sistem :*

aa) Bu sistem içinde önce fertin durumuna, daha doğrusu, Rousseau'nun fert hak ve hürriyetleri konusunda ne düşündüğüne bir göz atmak gerekir.

Bir kere Rousseau'ya göre fertler sosyal mukavele ile Devleti meydana getirirken bütün tabii hak ve hürriyetlerinden topluluk lehine feragat ediyorlar, fakat Devletin meydana gelmesinden sonra mukabilinde garanti altına alınmış medenî haklar elde ediyorlardı. Binaenaleyh fertler artık bu defa Devlet içinde garanti edilmiş hak ve hürriyetlere sahiptirler.

Yalnız burada, bu hak ve hürriyetlerin; fertlerin insan olmak hasebiyle bizatihi doğuştan getirdikleri hak ve hürriyetler olmayıp, Devlet tarafından verilmiş haklar olduğu gibi bir problem de böylece kendisini gösteriyor (46). Ancak fertlerin haklarının daha iyi garanti altına alınması, Devletin istibdadına varmaması için bu mübadelenin yapıldığı düşünülmüştür (47). Yani fertlerin «eskiden olduğu gibi hür kalması sosyal mukavele gereğidir (48) ve Devletin sebebi vücudu da insanların garanti edilmiş haklarla mücehhez sulh ve sükûn içinde bir hayata kavuşmalarıdır.

Rousseau; Eşitlikten daha çok dem vurmaktadır. Montesquieu'nun daha çok hürriyeti işlemesine karşılık Rousseau'nun eşitlik üzerinde işlediği söylenir (49). Kanaatimce bu konuda şöyle düşünmek lâzımdır. Montesquieu'nün hürriyeti işlediği doğrudur. Ama kaynakların ifadesine göre tezatlarına rağmen Rousseau'da hürriyet üzerinde çok titizdir. İkisi arasında bu konuda bir fark da göze çarpıyor. Montesquieu hürriyete garanti olmak üzere kuvvetler ayrılığı üzerinde, Rousseau ise hürriyetin zarurî şartı olarak (50) eşitlik üzerinde daha fazla durmuşlardır. Ama her ikisi de hürriyete koruyucu sağlam temeller aramışlar yani hürriyet için çalışmışlardır. Rousseau fertler arasında «her bakımdan bir eşitlik...» olmasını hürriyetin teminatı sayıyor. Yani hiçbir kimseye, zümreye veya sı-

(46) Okandan, Recai G. Umumi Âme H. S. 88.

(47) Okandan, Recai G. ibid. S. 88.

Rousseau, J-J; Du Contrat Social, Livre I, Chpt. I, II, V, VI.

(48) Rousseau, J-J.; Op. cit. Livre I. Chpt. V.

(49) Ibáñez, M. a.g.e. S. 71.

(50) Özer, Y. Z.; a.g.e., S. 112-115 «...Musavatsızlık istibdadın menbaı ve hürriyet için bir tehdittir...» S. 115.

nıfa farklı hak, hürriyet, imtiyaz yetki tanınmaz ve mükellefiyet yüklenemez.

ab) *Demokratik Müesseseler ve İşleyişi :*

Rousseau öyle bir demokrasi hayal ediyor ki; bu nizamda idare edilen ile idare eden bir ve aynı menfaate sahip olan bir ve aynı şeydir (51). Yani Rousseau doğrudan doğruya halkın (veya milletin) kendi kendisini idare etmesini savunuyor.

Bu sistemde halkın (milletin) kendisini teşkil eden fertlerden ayrı bir varlığı ve birliği vardır. Halkın; kendisini teşkil eden fertlerin iradelerinin toplamı değil fakat sentezi olup fertlerin iradelerine üstün bir millî iradesi vardır. Bu irade «genel irade» adını alır. Yine bu sistemde bu üstün genel iradesinin ifadesi olan bir üstün güç (hâkimiyet) mevcuttur, ferde üstündür (52) ve kendisini ferde empose eder. Halkın aktif halde yani hâkimiyeti kullanırken hükümdar ismini aldığını yukarıda belirtmiştik.

Rousseau sadece yasama faaliyetini hâkimiyetin kullanılması olarak kabul eder. Diğer iki kuvveti ise ona bağlı kabul eder (53). Yani hâkimiyet, yasama kuvvetini ifade eder, ve «Rousseau hükümlerinden maksat... kavanin vazetmek iktidarından ibaret olduğunu söyler» (54).

Hâkimiyeti ise bizzat (doğrudan doğruya) halk kullanacaktır. İktidarın kullanılması halk tarafından çok genel konularda kanun yapmakla olacaktır. Kanunlar genel iradenin açıklanmasından ibarettir (55). Genel irade ise halka aittir. Halk bu iradeyi ancak kendisi bizzat açıklayabilir, ve bilvekele (bilvasıta) açıklayamaz.

Bu suretle bu bahsin en can alıcı noktasına gelmiş bulunuyoruz. Rousseau; halkın doğrudan, kendi kendisini idare etmesinin mümkün bulunduğunu, temsilciler vasıtasıyla hâkimiyetin kulla-

(51) Rousseau, J-J.; Du Contrat Social, Discour sur l'Inégalité Parmi Les Hommes, p. 26-28.

(52) Okandan, Recai G.; Umumi Âmmeye H. S. 578-580.

Okandan, Recai G.; J-J. Rousseau'nun Görüşleri S. 110-112.

(53) Rousseau, J-J.; Contrat Social, Livre III Chpt. XVI, XVII.

Okandan, Recai G.; Rousseau'nun Görüşleri, S. 114-116.

(54) Özer, Y. Z.; a.g.e. S. 111.

(55) Rousseau, J-J.; op. cit. Livre III Chpt. XV.

nılmasının imkânsız olduğunu savunuyor. Çünkü ona göre hâkimiyet devredilemeyeceği gibi, kullanılması da devredilmez, yani temsilciler eliyle de kullanılamaz. Yine ona göre hâkimiyetin veya kullanılmasının devri aslında genel iradenin devri demektir. Bu ise imkânsız bir şeydir (56).

Rousseau bu noktada bir çelişmeye düşüyor denilebilir. Ayrıca bir de bugünün olduğu gibi, kendi zamanının dahi Devletlerine tatbiki imkânsız (57) doğrudan demokrasi teklifi ile utopist durumuna düştüğü söylenebilir.

Tezata düşmesi şundandır. Yeni temsil sistemi milli hâkimiyet telâkkisinin bir sonucu (58) olarak kabul ediliyor ve Rousseau'da milli hâkimiyet teorisini benimsediği halde temsil anlayışına tamamen kapalı bulunuyor. Ancak kanunların hazırlanması işi bu işi bilen üstün zekâlı kimselerce (rehberlerce) yapılabilir. Fakat bunların vazifesi burada biter.

Yürütme işlerini (59) ve yargı hizmetini (60) memur statüsünde bulunan, her zaman halk (hükümdar = souverain)ın murakabesi altında olan ve gerektiğinde görevlerine son verilebilen kimseler eliyle gördürmek hem mümkündür, hem de gereklidir. Çünkü bu hizmetler kanun yapmak gibi hâkimiyetin kullanılması olmayıp sadece, kanunları tatbik ve icra etmekten ibarettir.

Yürütme işlerine halk tarafından tayin edilen heyet, hükümet adını alır. Bunlar halkın ajanı (memuru) durumunda buldukları, hâkimiyeti kullanan halk içinde de mutlak eşitlik mevcut bulunduğu için Rousseau'nun Demokratik devletinde, Devlet başkanı olmayacaktır (61).

Böylece Rousseau; doğrudan demokrasi ve başkansız Devlet teklifi ile karşımıza çıkmaktadır.

(56) Rousseau, J-J.; op. cit. Livre III. Chpt. XV.

(57) Yörük, A. K.; a.g.e. S. 310-311. Bu konuda bütün kaynaklar müteftiktir.

(58) Sarıca, M. a.g.e. S. 100 ve müt.

Özer, Y. Z. a.g.e. S. 125.

(59) Rousseau, J-J.; op. cit. Livre III Chpt. XVI, XVII.

(60) Okandan, Recal G.; Amme Hukuku, S. 114-116.

(61) Aldıkaçtı, Orhan; Modern Demokrasilerde ve Türkiye'de Devlet Başkanlığı, S. 10-11.

Nihayet Rousseau'nun, demokrasisinin işleyişi konusunda; mutlak eşitlikten bahsetmesine ve fertlerin hak ve hürriyetlerini savunmasına rağmen, genel iradenin açıklanması demek olan kanunların yapılmasında, çoğunluğun oyu ile yetinmesine işaret edelim. Rousseau aynı zamanda çoğunluğun oyuna mutlak hakikat gözüyle bakmakta (62), çoğunluğun görüşünü benimsemiş azınlığın aslında yanlış olduğunu savunmaktadır. Çünkü «...genel irade şaşmaz, aklın ifadesidir. Ondan ayrılan fert bu ayrılma ile hatalı olduğunu ispat etmiş olur. Binaenaleyh onu genel iradeye saygı göstermeye icbar «hür olmaya zorlamak» (63) demektir. Çünkü hatada hürriyet diye bir şey yoktur» (64).

Genel iradenin şaşmazlığı ise şuradan gelmektedir. Rousseau'nun Demokratik Devletinde halkı meydana getiren «vatandaşlar»; iyiyi, doğruyu bilen ortak menfaati tesbit eden ve daima akılla hareket eden ideal insanlardır. Bizce burada da bir tezat mevcuttur. Çünkü çoğunluk, o vatandaşlardan meydana geldiği gibi, azınlıkta o vatandaşlardan meydana gelmektedir. Hasılı Rousseau burada da azınlığı, ekseriyete (genel iradeye) feda eder gibi bir tutum takınmaktadır. Lâkin öte yandan da, çoğunluğun sosyal mukavelenin şartları ile bağlı kalmasını ve bu suretle hak, hürriyet ve eşitlik ilkelerine sadakatı telkin etmektedir.

II — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNDEKİ GERÇEKLIK PAYI :

Burada yukarıda özetlemeye çalıştığımız görüşlerinin bir muhasebesi (tenkidi) yapılacaktır. Yalnız «Rousseau'nun Görüşlerinin Demokratik Sisteme Etkileri» şeklinde formüle ettiğimiz ikinci bölümde, bu zaten zaruri olarak yapılması gerekecektir denilebilir. Çünkü nihayet bu görüşlerin, ihtiva ettikleri gerçeklik payı nisbetinde, demokratik sistemlerde, gerçekleşme imkânına sahip olmaları gerekir. Bu bakımdan tekerrür sayılabilecek bazı durumlarla da karşılaşılabılır. Bu duruma mümkün merteye meydan vermemek için, burada görüşlerin hepsini hesaba çekmek yerine, sadece çok

(62) Kelsen, Hans; Demokrasi, Mahiyeti, Kıymeti, S. 123.

(63) Rousseau, J-J.; op. cit. Livre II Chpt. III.

(64) Burdeau, G. op. cit. S. 75.

önem arzedenlerini de ele almak ve bu ele alınanları da kısaca tahlil edip geçmek gerekiyor zannederim.

1 — Devletin doğuşunu izah ederken başvurduğu tabii yaşama hali, sosyal mukavele ve bu mukavelenin geçerliği konularındaki tenkidimiz, bu görüşlerin arzedilişinin hemen akabinde yapılmış idi. Yani gerek tabii yaşama hali ve gerekse ona dayanılarak izah edilen sosyal mukavele birer faraziyeden ibarettir. Yine tarihin bilinmeyen çok eski devirlerinde yapılmış olduğu farzedilen bu mukavelenin — yapıldığı doğru olsa bile — bugün artık geçerliği olamazdı. Ayrıca bu noktaları Rousseau'da aynen bizler gibi kabul ediyor fakat, feodaliteye, kiliseye, sosyal sınıflara, zulme dayalı olarak kabul ettiği zamanının mutlak monarşisini yıkıp yerine, demokrasiyi ikame etmek için bu faraziyeleri başamak yapıyordu. Şimdi bu konuda asıl mesele; nasıl olup da aydınlık çağın aydınlanmış insanların, bu faraziyelere rağmen ona gerçekmiş gibi sarılmalarının sebebini araştırmaktır. Bunun sebebi de bizce şöyle açıklanabilir. Fındıkoğlu kaynak olarak kullandığımız eserinde; mali buhranın halli ve bütçe açığının kapatılması için toplanan Etat-Généraux'nun, bulunması mümkün idari maslahat tedbirleriyle önündeki problemi çözüme bağlaması mümkün iken bunu yapmayıp. «hâdiseleri facialaştır»masını Fransız halkının aydınlanmış ve burjuva sınıfının şuuruna varmış olmasına (65) bağlıyor. İşte sordüğümüz sorunun cevabı da bu felsefi zihniyet ve şuurda gizli bulunmaktadır. Ne var ki bu zihniyetin doğumunu sağlayan da yine faraziyelere dayanan görüşlerdir. Burada felsefe ve zihniyetin karşılıklı etki ve tepki münasebetinin bir örneğini müşahade ediyoruz.

2 — Rousseau'nun hâkimiyet hakkındaki görüşlerini de tahlil etmiş idik. Yani hâkimiyetin kaynağı ve sahibi halk (millet) idi. Bazı tereddütlere rağmen biz Rousseau'nun millî hâkimiyet teorisini savunduğu kanaatine varmıştık. Fakat biz Rousseau'nun millî hâkimiyet teorisini savunduğu kanaatine varmıştık. Fakat bu konuda görüşlerde ittifak olmadığını da belirtmiş idik. Nihayet Burdeau'nun «millî toplumun temel birliği seviyesinde..k halkın iktidarı ile millî hâkimiyetin birleşerek iki tezin bir ve aynı şey haline geldiği hakkındaki kanaatine da işaret etmiş idik.

3 — a) Burada esas Rousseau'nun millî hâkimiyet telâkkisini savunmasına rağmen onun bir sonucu olarak kabul edilen temsili

(65) Fındıkoğlu, Z. F.; a.g.e. S. 142-143.

demokrasiyi kabul etmemesi ve doğrudan demokrasiyi bir mecburiyet olarak kabul etmesi üzerinde düşünmek lâzımdır. Ona göre hâkimiyetin devri mümkün olmadığı gibi, kullanılmasının devri de mümkün değildir. Çünkü hâkimiyet ve onun kullanılması genel irade ve genel iradenin açıklanmasından ibarettir. Genel iradenin ise devri imkânsızdır. İngiliz halkı kendini hür zannetmektedir, ama hakikatte O sadece temsilcilerini seçerken hür olup seçimden sonra köle durumuna düşmektedir (66).

Bugün hiç bir müellif doğrudan demokrasi lehinde görüşe sahip değildir. Artık bugün hatta Rousseau'nun yaşadığı devirde, devletleri küçültmek imkânı olmadığı (67) na göre, bu sistemin savunulmasına da imkân olamaz. Hatta bazı eserler demokrasiyi; doğrudan demokrasiyi hiç nazara almadan sadece temsili demokrasiyi ifade edecek şekilde tarif ediyorlar (68).

Tatbikatta da İsviçre'nin istisnai iki kantonu hariç doğrudan demokrasiyi uygulayan Devlet bulunmamaktadır. Aynı şekilde temsili rejimin bir sonucu olan siyasi partilerde Rousseau'nun reddine rağmen demokratik siyasi hayatın «vazgeçilmez unsurları» haline gelmişlerdir.

Şimdi bu durumu böylece vazettikten sonra şöyle etraflıca ve demokrasinin tarihi gelişme seyrini göz önüne getirerek düşünelim; Rousseau'nun bu konuda tamamen haksız olduğunu söylemeye imkân olmadığı, bilakis Rousseau'nun haklılığını ortaya koyan görüş ve tatbikatlar meydana geldiği görülür. Bu gelişmeler ikinci bölümde incelenecektir. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki; bugün demokrasiler doğrudan demokrasi değil ama yarı doğrudan demokrasiye yönelmişlerdir (69).

b) Rousseau'nun ekseriyetin kararını, genel iradenin açıklanması sayması, genel iradeyi şaşmaz kabul ederek ona mutlak hakikat gözüyle bakması ve bu mutlak hakikate, azınlığı bende yapması tenkid edilmesini gerektiren açıklarından birini teşkil eder. Aynı

(66) Rousseau, J-J., op. cit. Livre III, Chpt. XV.

(67) Yörük, A. K. a.g.e. S. 311.

(68) Duverger, Maurice, op. cit. p. 38, 40.

(69) Burdeau, G., op. cit. S. 85 ve müt.

Kelsen, H.; op. cit. S. 55 ve müt.

Sarıca, M.; a.g.e. S. 146

zamanda bu görüşü ile akli selim sahibi vatandaşların mutlak eşitliğini savunmasına rağmen nasıl bir tezata düştüğü de ortadadır.

Kanaatime göre Rousseau burada eksireyete başvurmakla hata etmedi. Çünkü, her konuda bütün halkın ittifakının sağlanamayacağı herkezce kabul ediliyor (70). Ancak çoğunluğun kanaat ve kararını mutlak hakikat olarak kabul etmekle hataya düşüyor (71). Aksinin de doğru olabileceğini, bu itibarla azınlığın da bazı haklara sahip kılınmasını kabul etmemekle de; önce savunmuş bulunduğu eşitlik ilkesinden ayrılarak tezata düşüyor. Ferdin, «hürriyete zorlan»ırken, hürriyetinden edildiğini farketmemişe benziyor.

c) Nihayet Rousseau'nun benimsediği, doğrudan demokrasi ve hâkimiyetin kullanılmasının devredilemeyeceği konusundaki görüşlerinin bir sonucu sayılabilen; yürütme ve yargı kuvvetini de yasama kuvvetine bağlı kabul etmesi tenkide değer. Rousseau her ne kadar kuvvetler ayrılığını benimsemese de, yürütme ve yargı hizmetlerinin ayrı organlar tarafından ifasını zarûri görür. «...Yasama faaliyeti içinde halk temsil edilemez; fakat yürütme faaliyeti içinde temsil edilebilir ve edilmelidir, çünkü icra faaliyeti kuvvetin kanuna tatbikidir...» (72). Yargı görevinin de mütehasıs kimselelere verilebileceğine işaret etmiş idik. Görüldüğü gibi Rousseau kuvvetler ayrılığını kabul etmemekle beraber fonksiyonların ayrı organlar tarafından ifasını teklif etmektedir. Ne var ki, icra ve yargı görevi ve organları, yasama görevi ve organına bağlı bulunmaktadır.

4 — Hak ve hürriyetler konusunda Rousseau; ferdiyetçi, liberal ve demokratik görüşün 18. Asırda en hararetli savunucusu olduğuna göre, bu konuda fazla münakaşa edecek bir şey olmasa gerektir. Gerçekten de öyledir. Ancak Rousseau'nun eşitlik üzerinde; hürriyetin ve teklif ettiği demokratik sistemin zaruri şartı olarak durduğunu, toprağın; feodal aristoklardan alınarak dağıtılmasını şiddetle savunduğunu ve bu suretle mülkiyet hakkını işlemiş bulunduğunu da burada tekrarlayalım. Bunun önemi ihtilâlden sonra 1848 ihtilâline kadar solcu çevrelerin Rousseau'yu kendilerine mesnet yapmalarında (73) görülür.

(70) Kelsen, H.; op. cit. S. 11 ve müt. Ayrıca bütün demokrasiler bunu teyid eder.

(71) Kelsen, H.; op. cit. S. 123.

(72) Rousseau, J.-J.; op. cit. Livre III. Chpt. XV.

(73) Sarıca, M.; a.g.e. 139.

B — ROUSSEAU'NUN GÖRÜŞLERİNİN ETKİLERİ :

Bu bölüm; Rousseau'nun, 1789 Fransız İhtilâline, İhtilâlden sonra teessüs eden demokratik sisteme ve nihayet günümüz demokrasi-lerine olan etkilerini kapsayan bir bölüm olacaktır.

Konuya girerken bir noktayı aydınlatmakta fayda olacağını zannediyorum. Bu kadar uzun bir tarih içinde; adeta bir din ortaya koyan peygamber gibi, herhangi bir düşünürün etkisini sürdürdüğünü sanmanın hatalı bir şey olduğu, Rousseau'nun etkisinde diğer düşünürler gibi zamanına ve belki zamanından biraz sonrasına münhasır bulunduğu söylenebilir. Rousseau'nun görüşleriyle doğmuş olsa bile; bu uzun teorik ve pozitif gelişme içinde tarihe mal olan, şekil ve muhteva değiştiren bir çok görüş ve prensiplerin artık O'nunla ilgisini araştırmanın yersiz olacağı savunulabilir.

Ben bütün bu itirazları hoş ve haklı karşılarım. Ama Demokrasi denince insan aklına Rousseau'nun geldiğini, bu sebeple O'nun bu konuda yerinin ne olduğunun araştırılmasını da arzu edecek kafa ve gönüller bulunacağını hatırlatalım. Kaldı ki, felsefe denince Eski Yunanın tarihî derinliklerinden, Romanist kaynaklı hukukların incelenmesine Eski Romanın bilinmiyen tarihlerinden başladığını, hasılı her hususta tarihî köklerine inilmesinin, bir mantıki gerek olarak ortaya çıktığını da ilâve edelim.

I — ROUSSEAU'NUN FRANSIZ İHTİLÂLINE ETKİSİ :

Rousseau'nun eserlerini vermeye başlamasından önce (1750) Fransa; pozitif ve teorik gelişmelerin etkisi altında sosyal ve siyasi bir bunalım içindeydi. Aydınlik çağı diğer düşünürleri özellikle Voltaire, Diderot ve Montesquieu eserlerini vermişler, her ne kadar mevcut nizamın ıslahı için çalışıyorlarsa da, Fransa'nın siyasi hayatını sarsmışlar, yavaş yavaş cemiyetin felsefi zihniyetinin değişmesini hazırlamışlardır. Aynı zamanda yukarıda görüldüğü gibi bu devirde burjuvazinin her iki sınıfı da teşekkül etmiş ve şuurlanmaya başlamıştı. Bu arada halk içinde muhafazakâr ve devrimci gruplar doğmaya başlamıştı.

Rousseau, bu ortamda yetişmiş ve sosyal ve siyasi buhranların başlaması zamanlarında eserlerini vermiye başlamıştır. Rous-

seau'nun ferdiyetçi, liberal ve demokratik görüşler bakımından diğer düşünürlerden çok farkı olmadığını, fakat meseleleri ele alış ve halka sunuşu bakımından oldukça değişik bir düşünür olduğunu, bu sebeple bu teoriyi (ferdiyetçi, liberal ve demokratik teoriyi) halka malettiğini (1) biliyoruz.

Rousseau'nun ihtilâle olan etkisini iki şekilde müşahade etmek mümkündür.

1 — Rousseau'nun görüşleri ile ihtilâle etkisi :

Bu konudaki etkisi de bir kaç kategoriye irca edilebilir.

a) Bir kere, kullandığı stil (uslûp) dolayısıyla eserlerinin zevkle okunması, geniş halk kitlelerinin; savunduğu demokratik görüşleri benimsemesine yol açtığı kanaatindeyiz. Yani Fransız halkının zaten değişmekte olan felsefi zihniyetini bu suretle daha kısa zamanda değiştirme imkânını bulmuştur. İhtilâli konu alan bir film seyretmişim. Ve filmde rol alanlar birbirine Contrat Social'ı okuyup okumadıklarını soruyorlardı. Demek oluyor ki, Rousseau ve eserleri gerçekten bütün bir halka malolmuştur.

b) İhtilâle tekaddüm eden dönemde şehirlerde yüksek ve orta (küçük) burjuvazi teşekkül etmiş ve şuurlanmaya başlamıştı. Yalnız orta burjuvazi kararsız, istikbal için programsızdı. Ne yapmak durumunda olduğunu bilmiyordu. Ustelik bu kitle şehirlerdeki nüfusun çok büyük bir kısmını teşkil ediyordu (2). Rousseau bu geniş kitleye ideoloji verdi (3) ve bunları da hızla ihtilâle doğru kanaliz etti. 1789 İhtilâlinin; burjuva sınıfının eseri olduğu hemen de bütün kaynaklar tarafından kabul ediliyor. Fındıkoğlu kaynak olarak kullandığımız eserinde; «Fransız İhtilâlinden bahseden müelliflerden Rivarol'un «Fransız İhtilâli irat sahibi olan orta burjuvazi tarafından yapılmıştır», sözü çok doğrudur...» (4) diyor.

c) Rousseau'nun toprağın feodal aristokratlardan alınıp topraksız halka dağıtılmasını savunması da elbette O'nun görüşlerinin

(1) Duverger, Maurice.; op. cit. p. 176 «Cette ingenieuse théorie que Rousseau a popularisé dans le «Contrat Social»...»

(2) Fındıkoğlu, Z. F., a.g.e. S. 147-148.

(3) Lecercle, J.-L., op. cit. S. 24-25.

(4) Fındıkoğlu, Z. F.; a.g.e. S. 146 ve müt.

benimsenmesine ve kitlelerin ihtilâle sürüklenmesine müncer oldu.

d) Nihayet Rousseau bütün bunlara ilâve olarak fikirlerini kendisi kadar hararetle savunan ve halka maletmiye çalışan; Marat, Robespierre, Saint-Just gibi ateşli devrimcilerin de yetişmesini sağladı (5). Böylece Rousseau ihtilâlcileri de yetiştiren bir düşünür olarak görünmektedir. O'nun bu durumu; yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Karl Marx'a kadar solun ve sosyal demokrasi taraftarlarının dayandıkları insan olmasını da sağlamıştır (6).

2 — Rousseau'nun metodu ve üslubu ile etkisi :

İşte Rousseau'nun en etkili yönü burasıdır. «Rousseau'nun ihtilâle etkisi sadece fikirleriyle izah edilemez, fakat onun kalplere ilham veren stili» ile de izah edilebilir. Fikirle birlikte ateşli söyleyiş «..ihtilâlin hazırlanmasında yeni bir safha teşkil eder...» (7). Aynı şekilde M. İbânez «La Démocratie Moderne» adlı eserinde Rousseau hakkında şöyle söylüyor: «...Biz insanlığın mukadderatı üzerinde en büyük ve en çabuk etki yapan kimsenin Rousseau olduğunu düşünüyoruz... Yalnız aşırı, hamleci (ateşli) ve görünüşte yeni doktrinler; fikirleri çelmek (çarpmak) ve kitleleri sürüklemek faziletine (özelligine) sahiptirler. İşte Rousseau'nun eserlerinin... kadınlar dahil bütün dünyanın tutkusu olmasını açıklayan sebep...» (8). Bu konudaki misalleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber, fazla uzatmamak için önemli gördüğümüz Paul Janet'nin sözlerine kulak verelim. Janet; Rousseau'nun ekolünün ihtilâl ve inkılaptan ibaret olduğunu, söylüyor ve «Contrat Social' 1764 den 1789 a kadar her gün tesirini gösterdi. Denilebilir ki ihtilâli bu eser yapmıştır. Kurucu Meclisin münakaşa ve müzakerelerinde onun dili hâkimdir. Düşünceler, sözler ve formüller Rousseau'nundur. Ve bir çok pasajlar Contrat Social'dan alınmıştır» (9), diyor. Bu sebeplerden dolayıdır ki A. K. Yörük Contrat Social için «Dünyayı

(5) Lecercle, J.-L.; op. cit. p. 24.

Fındıkoğlu, Z. F. a.g.e. S. 177 «Robespierre Rousseau'nun talebesi adedilebilir».

(6) Vedel, G.; Manuel Elémentaire De Droit Constitutionnel, Paris - 1949 p. 194-195 (Sarıca'dan naklen).

(7) Lecercle, J.-L.; op. cit. p. 24.

(8) İbânez, M. op. cit. p. 73.

(9) Janet, P.; op. cit. p. 463, 455.

altüst eden eser» diyor. Sözün kısası; denilebilir ki 1789 İhtilâli Rousseau'nun eseridir, veya en büyük etkenlerinden biri Rousseau'dur. Sadece şu etkisi ile Rousseau Demokrasiye özellikle Fransız demokrasisine çok şey vermiştir.

II — İHTİLÂLDEN SONRAKİ DEMOKRATİK SİSTEME ETKİSİ :

Rousseau'nun İhtilâlden sonra etkisi sadece sistem üzerinde olmamış aynı zamanda ve belki ondan daha fazla fikirler üzerinde olmuştur (10). Yani Rousseau teori üzerinde etkisini uzun zaman sürdürmekle beraber, bu asra kadar görülmemiş bir işi de başarmış, doktrininin tatbikata intikal ederek bir siyasî sistemin unsurları arasına girmesini sağlamıştır.

Ancak, bizi burada ilgilendiren O'nun yeni demokratik sistem üzerindeki etkileri olmakla beraber teorik tesirleri hakkında da birkaç söz söylemekte fayda vardır.

1 — Rousseau'nun demokrasi teorisine etkisi :

Bu konu üzerinde şunun için duruyoruz. Rousseau uzun zaman fikirler üzerinde etki yapmış ve bu suretle, görüşlerinin daima yaşamasını ve hatta her yeni sistem değişikliği sırasında bilhassa Fransa'da teklif edilen bir alternatif olmasını sağlamıştır. Rousseau'nun görüşlerinden burada sözkonusu olanlar tabiidir ki, mevcut demokrasinin unsuru haline gelemeyenlerdir.

Bundan başka Rousseau, teoride iki bakımdan daha etkilidir ve etkili olmaya devam edecektir.

Bir kere görüşleri her devrin demokratik fikirleri üzerinde besleyici bir kaynak niteliğindedir. Demokrasi denilince akla gelen ve demokrasinin en büyük nazariyecisi (11) olduğu kabul edilen bir kimse, herhalde bu zamana kadar olduğu gibi bundan sonra da yaşayacaktır.

(10) Yörük, A. K.; a.g.e. S. 307. «Modern demokrasinin doğuşunda... Rousseau'nun Contrat Social adlı eseri çok ehemmiyetli bir rol oynamış, uzun zaman demokrasi müminlerinin mukaddes kitabı olarak fikirler üzerinde hâkim olmuştur».

(11) Kelsen, H.; op. cit. S. 11.

İkinci olarak; Rousseau savunduğu mutlak eşitlik, toprak mülkiyeti ve doğrudan demokrasi fikirleri ile Karl Marx'a kadar bütün solcu ve sosyal demokrasicilerin ilham aldıkları kimse olmuştur. Hatta sırf onun için, bilhassa Rusya tarafından 1789 ihtilâli bir sosyalist ihtilâl kabul edilmeli ki, ihtilâlin 150. Yılına Fransa ile beraber Sovyet Rusya da kutlamıştır (12). Karl Marx'tan sonra da Rousseau sol üzerinde etkisini sürdürmektedir. Ama bunda Rousseau'yu kendi taraflarına çekmek gibi bir niyet te gizli olabilir.

2 — Rousseau'nun yeni demokratik sisteme etkisi :

Bu konuda iki problem karşısında bulunduğumuzu baştan arz etmek isteriz!

Bunlardan birincisi hemen bütün kaynaklar; Rousseau'nun ihtilâlden sonraki etkisinin büyük olduğunu söylemekle beraber, müşahhas bir şekilde mezkûr etkileri ortaya koymamışlardır. Kaynak olarak kullandığımız eserlerin bir kaçı, misal kabilinden Rousseau'nun müşahhas sadece birkaç etkisini göstermişlerdir. Bu durum bu konudaki tetkiki tamamen güç bir vaziyete sokmaktadır.

Bu konudaki ikinci güçlük kendisini; 1789-1875 arasında; Fransız siyasî hayatındaki sayısız ve çok çabuk pozitif değişmede gösteriyor (13). O kadar çabuk değişmeler olmuş ki; belki rejimin bir türlü durmaması da bu konudaki tedkikin yapılmamasına sebep olmuş olabilir. Yani bu ikinci güçlük hem incelemeleri güçleştiriyor, hem de inceleme yapacakların ümidini kırıyor, zannediyorum.

Bütün bunlara rağmen bazı şeyler tesbit etmek mümkündür. Bu tesirleri iki gurup altında inceleyeceğiz.

a) Rousseau'nun fert hak ve hürriyetleri yönünden demokratik sisteme etkisi :

aa) Kaynaklar bu konuda ittifak halindedirler. Rousseau; ihtilâlden sonra kurulan demokrasi anayasalarının, felsefesini ve iktidarın sınırını teşkil eden ve birbirinin tekrarı mahiyetinde bulunan haklar beyannamesine bu konudaki bütün teklifleriyle girmiştir.

(12) Fındıkoğlu, Z. F.; a.g.e. S. 107.

(13) Okandan, Recai, G.; Umumi Âmmeye H. S. 288-302.

1789 insan ve yurttaş hakları bildirisinin 2. maddesi «Her siyasi cemiyetin gayesi insanın tabii haklarını himayedir». «...bu madde 18. asrın meselâ Rousseau gibi tabii hukukçuların düşüncelerine tercüman olmakta ve asırlar içinde olgunlaşan tabii hak ve karun fikrini en veciz şekilde züpdelemekte idi» (14). Pekiyi nedir bu dveletin himaye etmek mecburiyetinde olduğu, Rousseau'nun etkisi ile insan ve yurttaş hakları bildirilerine giren tabii haklar?

İnsan ve yurttaş hakları bildirisinde şu prensipler yer alıyor (15).

- aa) Hürriyet,
- ab) Mülkiyet,
- ac) Güvenlik,
- ad) Baskıya karşı direnme,
- ae) Eşitlik.

Burada bildirinin Rousseau'dan ayrıldığı tek husus; kanunların bazan gayri adil olabileceğini düşünerek (16) baskıya karşı direnme hakkını kabul etmiş olmasıdır. Halbuki Rousseau; tahayyül ettiği akli selim sahibi vatandaşlardan müteşekkil çoğunluğun ifade ettiği genel iradenin şaşmazlığını kabul etmiş ve direnme hakkı diye birşey tanımamıştır.

ab) Öte yandan Rousseau'ya göre «Her kanunun düzenlenmesinin amacı, eşitlik ve özgürlüğün sağlanmasıdır» (17). Bu görüş, bildirilere Başgil'in de yukarıda işaret ettiği gibi «siyasî iktidar bu hakları ortadan kaldıramaz, onlara dokunamaz.» (18) şeklindeki bir anlayışla geçmiştir. Böylece ferdiyetçi doktrinin devlet iktidarını bu tabii haklarla sınırlaması amacı gerçekleşmeye başlamıştır. Hukuk Devleti yolunda adımlar da bu sûretle atılmaya başlamıştır. Böylece Rousseau'nun, istediği halde, «genel irade şaşmaz» diye

(14) Başgil, A. F.; Devlet Nizamı ve Hukuk, İHFM, C. XIX, 582.

Bu konuda ayrıca Akın, İlhan; Temel Hak ve Öz. S. 34-35 e bakılabilir.

(15) Duverger, M.; op. cit. p. 222-224.

Bu konuda ayrıca: Ibáñez, M.; op. cit. p. 77-78. e bakılabilir.

(16) Duverger, M.; op. cit. p. 223.

(17) Akın, İlhan, Devlet Doktrinleri, S. 169.

(18) Akın, İlhan, Temel Hak. ve Öz.; S. 50-51.

gerçekleştiremediği ferdin hak ve hürriyetleri teminat altına alınıyordu. Burada önemli olan mesele şudur. Rousseau hak, hürriyet ve eşitlik üzerinde titizdir. Ve onun için genel iradeyi açıklayabilmek durumunda olan halka (çoğunluğa) «her kanunun düzenlenmesinin amacı eşitlik ve özgürlüğün sağlanmasıdır» diye talimat veriyor. Rousseau'nun demokrasisinde vatandaş; her türlü şahsi endişeden uzak, sadece akli selimi ile genel iradenin teşekkülüne katılan ve genel menfaati, hürriyet ve eşitliğin icaplarını iyi takdir eden bir insandır. Bu ideal insanlar zaten kanunu yaparlarken hak, hürriyet ve eşitlik ilkelerini gözeteceklerdir (Gözetmelidirler). Bu sebeple olacak ki Rousseau yukarıya naklettiğimiz prensibinin ötesinde, hukuk devleti konusunda fazla bir şey söylememiştir. Ama buna rağmen sözkonusu prensip, ihtilâlden sonra gerçekleştirilen demokrasilerde, Devletin hukuka bağlanmasına ve siyasî iktidarın sınırlandırılmasına götüren bir etken olmuştur denilebilir (19).

ac) Bir de; Rousseau'nun sosyal haklar yönünden etkisinin olup olmadığını araştırmak gerekir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Rousseau'nun her bakımdan mutlak eşitlik ilkesini savunması; bilhassa 1848 e kadar sosyal demokrasi ve sosyal haklar teorisi üzerinde çalışan müelliflerin daima O'na dayanmaları sonucunu doğurmuştur. Yani her ne kadar sosyal ve ekonomik alanda da eşitlik sağlanması teorisi 1848 den itibaren ağırlığını hissettirmeye başlamış ise de, eski bir tabir ile bunun bânisinin de Rousseau olduğu söylenebilir (20).

Ancak denilebilir ki, zamanında sosyal ve iktisadî eşitlik şuuru doğmamış bulunduğu için Rousseau'da «her bakımdan mutlak eşitlik» terimi ile ancak hukukî eşitliği kastetmiş olabilir (21). Bu doğru olabilir. Ama 1848 den önce sosyal haklar ve sosyal demokrasi taraflarının O'na dayandıkları ve ithamlarını kısmen ondan aldıkları da doğrudur.

b) *Rousseau'nun ihtilâlden sonra gerçekleşen demokratik sisteme etkisi :*

Bu konularda Rousseau'nun etkisi pek gözle görünmez. Bunun

(19) Duverger, M. op. cit. p. 173-176, 222-223.

Başgil, A. F.; Devlet Nizamı ve Hukuk, S. 580-583.

(20) Vedal, G.; Manuel Elementaire De Droit Const. p. 148, 194-195. (Sarica'dan naklen).

(21) Sarica, M.; a.g.e. S. 138-139.

iki sebebi vardır. Birincisi; ihtilâlden sonra yapılan anayasalar, çok çabuk değişmekte ve bu suretle adeta hangi sistemin gerçekleştirilmek istendiği pek tesbit edilememektedir.

İkincisi de, temsili sistemin benimsenmesi, Rousseau'nun reddilmesi veya ondan uzaklaşma olarak nitelendirilmiştir (22).

Bize göre Rousseau bu konuda da reddedilmemiştir. Taraftarları pek çoktur. P. Janet'nin dediği gibi; «kurucu meclisin müzakerelerinde onun dili hâkimdir, düşünceler, sözler, formüller Rousseau'nundur. Ve bir çok pasajlar Contrat Social'den alınmıştır». Rousseau'nun Demokrasi teklifi kabul edilmiştir. Bu demokrasinin ruhu da onun görüşlerinden oluşmuştur. Ama demokrasi şekli olarak Rousseau'nun teklif ettiği doğrudan demokrasi şekli değil fakat temsili demokrasi kabul edilmiştir. Yani Rousseau'nun «halk idaresi» teklifi kabul edilmiş «bizzat halk tarafından» teklifi kabul edilmemiştir. Kaldı ki ihtilâlden sonraki bütün anayasalar içinde böyle söylemek mümkün değildir. 1793 Anayasası tamamen Rousseau'nun teklif ettiği sistemi getirmiştir (23). Fakat bu anayasa tatbik edilemeden yürürlükten kalkmıştır. Doğrudan demokrasi şeklini teklif etmekle Rousseau'nun tamamen haksız olmadığı zamanla anlaşılacaktır.

Ayrıca Rousseau'nun teklif ettivi başkansız Devlet teklifi de gerek teoride gerek tatbikatta yaşatılmak istenmiş, ama neticede başkansız Devlet olamayacağı sonucuna varılmıştır (24). İhtilâlden sonra Montesquieu'nun tesiriyle kabul edilen kuvvetler ayrılığı prensibine ise, kanaatime göre — bilhassa fonksiyonların ifası bakımından — Rousseau'nun fazla itirazı yoktu.

Başlangıçta seçim hakkının zaman zaman sınırlanmasına bazı anayasalarda yer verilmiş, bu bakımdan Rousseau'dan ayrılma olmuş, eşitlik ilkesi zedelenmiştir (25).

Netice olarak diyebiliriz ki, Aydınlik çağın bu kadar düşünürü arasından yalnız birinin bütün görüşlerinin olduğu gibi alınması zaten düşünülemezdi. O'nun düşüncelerinin aynen kopye edilmesi değil, fakat sadece tesiri, ama ne derece tesir ettiği sözkonusu olabildi.

(22) Sarıca, M.; a.g.e. S. 128, 148.

Duverger, M. op. cit. p. 223.

(23) Okandan; R. G.; Umumi Amme Hk. S. 289-291.

(24) Aldıkaçtı, O.; a.g.e. S. 10-17.

(25) Okandan, R. G.; a.g.e. S. 289 ve müt.

III — GÜNÜMÜZ DEMOKRASİLERİNİN ROUSSEAU'DAN ALDIKLARI PRENSİPLER :

İhtilâl çok yakın bir gelecekte 200. yılını idrak edecektir. O tarihten bu tarihe kadar çok şey değişmiştir.

Rousseau'nun düşündüğü; menfaatından çok, akli seliminin etkisi altında olan vatandaşlar, o zaman hukukî eşitlikle yetiniyorlardı. Ama bugün o vatandaşın yerine çıkarından başka düşüncesi olmayan «toplum içi insanı» (26) geçmiştir. Bu toplum içi insanı sadece hak ve hürriyetlerin Anayasalarda tanınması ile yetinmemekte, bu hak ve hürriyetlerden faydalanabilmesi için gerekli şartların ve imkânların sağlanmasını da istemektedir. Devlet de, bu isteklere cevap vermek mecburiyetini duymuş, ferde talep ettiği bu sosyal ve ekonomik hak, hürriyet ve imkânları sağlamayı üzerine almış, fakat bu mükellefiyet yanında; bir yandan müteşebbis gibi iktisadî sahada teşebbüse girişirken öte yandan aşırı liberalizmin sakıncalarını ortadan kaldırmak için bazı müdahalelerde bulunma yetkileriyle techiz edilmiştir (27). Böylece 1848 de teori sahasında ağırlık kazanmaya başhyan sosyal haklar ve sosyal demokrasi, nihayet İkinci Cihan Savaşı sonrasında, hemen bütün devletlerin anayasalarında benimsenerek tamamen gerçekleşmiştir (28).

Bu gelişmelerle birlikte, bir yandan siyasi demokrasi sosyal bir karaktere bürünürken, öte yandan da aynı demokrasi klasik diye vasıflandırılan ilk şeklinden uzaklaşmış, realist veya Burdeau'nun deyimi ile «yöneten demokrasi» karakterini kazanmıştır (29). Bu suretle anayasalarda bir değişiklik yapılmadığı halde, belki seçime katılan seçmenlerden çok daha fazla, siyasi iktidar üzerinde etkili bulunan, adlarına «fiili iktidarlar» denilen menfaat ve baskı gurupları ve kamu oyu teşekkül etmiştir (30).

Bir de bütün bunlara ilâve olarak; Rousseau'ya rağmen temsili rejimin benimsenmesini, emredici vekâletin kabul edilmeyip seç-

(26) Burdeau G., op. cit. S. 16, 27.

(27) Akın, İlhan; Temel Hak ve Öz. S. 67-73.

Burdeau, G.; op. cit. S. 33 ve müt.

(28) Akın, İlhan, a.g.e. S. 74, 86 ve müt.

(29) Burdeau, G.; op. cit. S. 19 ve müt. 26 ve müt.

Kubalı, H. N.; Anayasa Hukuku Dersleri, 295 ve müt.

(30) Burdeau, G. op. cit. S. 25-27.

Kubalı, H. N.; a.g.e. S. 295, 323, 329.

menlerine karşı bağımsız, hiç bir mesuliyet tanımayan yeni temsil anlayışının kabul edildiğini zikrederim.

1 — Modern demokrasiler :

Kelsen; temsili rejimi kabul etmekle ve partileri zaiûri görmekle beraber, demokrasiyi; «iktidarı elinde tutanlarla tabi olanların, idare edenlerle edilenlerin aynı olduğunu» dolayısıyla, Rousseau'nun Demokrasi tarifinin bugün de geçerli olduğunu kabul ediyor (31).

İşte bu son gelişmeler karşısında; demokrasiyi «halk tarafından, halkın hükümeti» yapabilmenin imkânları araştırılmış ve Kubalı'nın «yarı temsili», birçoklarının ise «yarı doğrudan dedikleri demokrasi şekline geçilmiştir. Bu yarı doğrudan demokrasiyi gerçekleştirmek için onun zarûri unsurları olarak getirilen müesseseler şöyle sıralanabilir (32).

Demokratik unsurun kuvvetlendirilmesi telâkki edilen bu unsurlar :

- a) Referandum ve plebisit usulleri,
- b) Halk teşebbüsü,
- c) Millet vekillerinin dokunulmazlığı,
- d) Millet vekillerinin seçmenlere karşı mesuliyeti; Millet vekilliği sıfatının kaybedilmesi ve marksist demokrasilerde azil hakkı,
- e) Nisbi temsil usulü, millet vekillerinin tekrar seçilebilmeleri,
- f) Hürriyet ve halk egemenliği anlayışına dayalı parlamento,
- g) Çift meclis, millî ve mesleki temsil usûlleri vs. olarak sayılabilir.

Bütün bu müesseseler ve prensipler, Rousseau'nun etkisiyle olmasa bile onun doğrudan demokraside ısrarında haklı olduğunun kabulü değil midir? Kanaatimize göre Rousseau bugün ihtilâlin akabinde olduğundan daha fazla kabul ve tasvip görmüştür (33).

(31) Kelsen, H. op. cit. S. 26.

(32) Kelsen, H.; op. cit. S. 55-64.

Kubalı, H. N.; a.g.e. S. 289-294.

(33) Sarıca, M.; S. 146. Ancak kanaatimce yukarıda sıralanan unsur ve prensiplerin alınması için mutlaka «halk hâkimiyeti» telakkisini benimsemeğe lüzum yoktur.

2 — Otoriter ve totaliter devletler :

Bu Devletlerin otoriter ve totaliter karakterleri dolayısıyla bazı özelliklerine temas etmek gerekir.

Bir kere bunlarda her ne kadar hak ve hürriyetler mevcut gibi görünüyorsa da; ferdin doğuştan hak ve hürriyetleri kabul edilmez, toplum sayesinde varlık ve değer kazandığı kabul edilir (34). Fert mensup olduğu sosyal teşekkül veya toplum menfaatine feda edilmiştir (35).

Hak ve hürriyetler bakımından bu toplumlarda fertler eşit olmayıp, mensup olduğu sosyal teşekkülün ifa ettiği fonksiyon (hizmet)un toplumda kabul edilen değerine göre hiyerarşik bir durum arzeder. Yani otoriter ve totaliter toplumlarda, fertler arasında eşitlik değil hiyerarşi vardır (36). Toplumun menfaati fertlerin menfaatine üstün olduğundan, fert için önce mensup olduğu sosyal teşekkülün meslek ve hizmet disiplini ve onun üstünde de Devlet otoritesi ve disiplini vardır. Aslında bu toplumlarda ferde değil, mensup bulunduğu sosyal teşekküle; yapması gerekli hizmetin ifası için bir nevi özerklik tanınmıştır (37).

Halbuki Rousseau hürriyet ve eşitlik üzerinde çok titiz olduğu gibi, bütün demokrasilerde, hürriyet ve eşitlik iki temel şart olarak kabul edilir (38). Bu sebepten Kelsen otoriter ve totaliter devletlerin her iki çeşidini de; «demokrasiye karşı çıkan devletler» olarak nitelendirmektedir (39). Bu böyle olmakla beraber bu grup altında toplanan faşist ve sosyalist-komünist devletler kendilerine demokrasi adını vermektedirler. Hatta sosyalist devletler Rousseau'nun doğrudan demokrasisine yaklaşmak için — sözde — halka bütün hak ve hürriyetleri sağlamak ve eşitliği gerçekleştirmek vadinde bulunmuşlar, bu hak ve hürriyetleri anayasalarına da koymuşlardır (40). Bu devletlerde seçim hakkı da fertlere değil mensup bu-

(34) Göze, Ayferi; Korporatif Devlet S. 5 ve müt.

(35) Duverger, M. op. cit. S. 133.

Göze, A.; a.g.e. S. 6-7.

(36) Göze, A.; a.g.e. S. 12.

(37) Göze, A.; a.g.e. S. 13.

(38) Burdeau, G.; op. cit. S. 5 ve müt.

Kelsen, H.; op. cit. S. 7.

(39) Kelsen, H.; op. cit. S. 4-5.

(40) Okandan, R. G.; Umumi Âmmeye Hk. S. 494-502.

Kelsen, H.; op. cit. S. 50-54.

lundukları sosyal teşekküllere, hem de sadece bunların idarecilerine tanınmaktadır (41). Gerçek halkın doğrudan demokrasi ile idaresini hedef alan komünizm bu suretle hiyerarşik meclislerden meydana gelen bir siyasi sisteme varmış, değil doğrudan demokrasiye parlamentolu demokrasiye bile varamamıştır. Faşizm ise nihayet tek iktidar partisi olan faşist partisinin hazırladığı listelerin halk tarafından kabulüne varan bir sistemi gerçekleştirmiştir (42).

Bütün bu söylenenlere rağmen, — hiç değilse görünüşte —, hak, hürriyet ve eşitlik prensiplerinden ve demokrasi adından vazgeçemediklerini ve hele sosyalist sistem taraftarlarının Rousseau'yu, kendilerinin öncülerinden kabul ettiklerini söyleyerek, Rousseau'nun, bu sistem (sosyalist devletler) üzerinde de etkisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

SONUÇ :

1) Rousseau'da kendinden önceki veya çağdaşı bulunan düşüncüler gibi felsefi ve teorik gelişme zincirinin bir halkasıdır. Ama düşünceleriyle olduğu kadar, kullandığı üslup ve ifade ile ferdiyetçi, liberal ve demokratik görüş taraftarı hem fikirlerinden ayrılır. Doğup büyüdüğü sosyal ve siyasi ortam, beslendiği teorik kaynaklar, meydana getirdiği derli toplu eserleri ve bu eserlerin, zihniyeti değişmeye başlamış bulunan halk tarafından, sözünü ettiğimiz sosyal ve siyasi bunalım devrinde çok okunması gibi hususlar başarısının önemli sebeplerini teşkil ederler.

2) Rousseau, İhtilâl olduğu kadar, ihtilâlden sonra gerçekleştirilen demokratik sisteme, hem de günümüze kadar etkili olan bir düşünürdür.

Fert ve hak hürriyetleri konusundaki teklifleri tamamen yeni anayasaların başında, onların cüzleri halinde kabul edilen «insan ve yurttaş hakları bildirilerine» girmiş, demokrasi kabul edilmekle

(41) Göze, A.; a.g.e.; S. 28, 30-31.

(42) Kelsen, H., op. cit. S. 50-51.

beraber temsili demokrasi kabul edilerek Rousseau'dan ayrılma olmuştur. Son zamanlarda ise meydana gelen yeni gelişmeler demokrasinin yarı doğrudan bir bünyeye kavuşmasını sağlayarak Rousseau'ya biraz daha yaklaşılmıştır. Faşist ve sosyalist devletler, görünüşte demokrasiyi benimsemelerine, hak ve hürriyetlere yer vermelerine rağmen, aslında; demokrasiden ve böylece Rousseau'dan uzaklaşmış bulunmaktadır.

3) Demokrasi teorisi üzerinde ise Rousseau bu güne kadar olduğu gibi bundan böyle de etkisini sürdürecektir.